

SŁOWNIK CERKIEWNOSŁOWIAŃSKO-POLSKI (1722) JAKO ŹRÓDŁO DO HISTORII LEKSYKI

M ało znane dziełko leksykograficzne, jakim jest wydany przez oficynę bazylianów supraskich w 1722 r. *Leksykon cerkiewnosłowiański-polski*¹ stanowić może interesujące źródło do historii leksyki języka cerkiewnoruskiego i regionalnej polszczyzny Podlasia. Rejestr hasłowy słownika zawiera **około 4 tysięcy wyrazów cerkiewnosłowiańskich odbitych cyrylicą, które objaśniono za pomocą blisko 5 tysięcy leksemów polskich tłoczonych łacinka**. Wzorem dla słownika supraskiego posłużył wydany niemal 100 lat wcześniej *Лезіконъ славенорусскій и именъ тлъкованіе Рамбы Берынды*². Anonimowy redaktor z Supraśla **wykorzystał w swoim źródle większość wyrazów hasłowych z pierwowzoru, jednak zdecydowanie zmodyfikował część objaśniającą słownika, tłumacząc ją na język polski i znacznie upraszczając strukturę artykułów hasłowych**. W zamierzeniu autora miał on pełnić wyłączenie funkcję słownika tłumaczeniowego, stanowiącego opracowanie o charakterze czysto użytkowym, dydaktycznym, pozbawionym kwalifikatorów, informacji gramatycznej oraz materiału ilustracyjnego. Służyć miał jako pomoc dla kandydatów do stanu duchownego Cerkwi unickiej, wykazujących się słabą znajomością języka cerkiewnosłowiańskiego, co **wydawcy podkreślają w przedmowie do czytelników: ко сотный Іерей, єдва Блавенскій раздѣлѣтъ зыкъ, невѣдай что чтеть, въ Божественной Слѣдѣ, съ погивелію своеа, и порѣченнѣхъ Пастыѣ его дѣлѣхъ (...)**

Słownictwo występujące w rejestrze hasłowym *Leksykonu* dokumentuje jego południowo- bądź wschodniosłowiańską genezę. Liczne wyrazy zdradzają swoje cerkiewnosłowiańskie lub ruskie pochodzenie cechami formalnymi (fonetycznymi, morfologicznymi) oraz semantycznymi. W niniejszym artykule krótkiej charakterystyce poddane zostaną obydwie grupy leksyki. Zwrocona zostanie również uwaga na obecne w rejestrze hasłowym słownika elementy polskie.

Wśród wyrazów **cerkiewnosłowiańskiej proveniencji** wyodrębnić można kilka pól semantycznych: leksyka religijna (I), słownictwo abstrakcyjne (II), leksyka bytowa (III).

I. W *Leksykonie* przeznaczonym zasadniczo do nauki języka liturgicznego i lektury ksiąg cerkiewnych, z oczywistych względów, dominuje leksyka religijna

¹ Pełny tytuł słownika brzmi *Лезіконъ Сирѣчь Славенскіа Блавенскіа именнѣщѣхъ въ севѣ словеса первѣе Блавенскіа азбѣчнѣа посемже Полскіа Благопотрѣбнѣи къ выразѣннѣю Словесъ Блавенскіхъ, Обрѣтающисѣ въ Книгахъ Церковныхъ*. Jego reedycja została przygotowana przez autorkę artykułu [por. 4].

² Pierwsze wydanie słownika Beryнды ukazało się w roku 1627 w Kijowie, drugie ze znacznymi zmianami, już po śmierci autora, w Kuteimie w roku 1653.

należąca do różnych zakresów tematycznych. Pod względem etymologicznym sporą grupę stanowią w niej zapożyczenia z greki, zwykle mające swoje poświadczenie już w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, jak **епендигтъ**, **катапетазма**, **кивотъ**, **папертъ**, **паракалисъ**. Odnotować należy również kalki — dosłowne tłumaczenia greczyzmów — często także notowane w starosłowiańszczyźnie [2, s. 231], np. **благодати** 'łaska', **благочебразный** 'uczciwy', **благодѣтелство** 'dobrodziejstwo'¹. Mniej wyrazistą grupę stanowią stosunkowo różne cerkiewizmy, powstałe niejednokrotnie już na gruncie ruskim, jak: **везмоленникъ** 'rustelnik', wobec scs **отъходьникъ**, **отъшельць** 'ts' [12, s. 438], **очистилице** 'oltarz', **жертвенникъ** 'oltarz' wobec scs **ольтгарь** 'ts' [12, s. 411].

Zróżnicowane tematycznie słownictwo religijne zabytku reprezentuje kilka grup²:

a) nazwy osób, stanów i urzędów cerkiewnych, np. **еѣрха** 'poseł, nuncyusz', **инокъ** 'mnich', **инокина** 'mniszka', **клирикъ** 'kleryk', **папа** 'papież, pop', **попъ** 'prezbiter', **пронгъмень** 'bywby igumen', **проповѣдникъ** 'kaznodzieja', **скитникъ** 'Bogomyslec', **сѣворникъ** 'kaznodzieja, zakrytuja', **стратигъ** 'hetman', **жрецъ** 'ofiariusz, wieścecz, kaptan', **пришлецъ** 'pielgrzym', **таинственикъ** 'kaptan';

b) nazwy Boga, np. **Богъ**, **Вогъ**, **Господь**, **Господинъ** 'Pan', **Миродержецъ** 'Monarcha świata', **Бласъ** 'Zbawiciel', **Творецъ** 'Stworzyciel', **Бластелинъ** 'Władca, Pan'; **Упостасъ** 'Osoba, Perfona'; **параклитъ** 'pościebuciel, Duch Święty';

c) nazwy sakramentów, np. **бракъ** 'weselę', **брачьба** 'zemię się', **крещеніе** 'chrzest, omywanie', **исповѣданіе** 'spowiedź, wyznanie', **тайна**, **таинство** 'taemnica, sakrament', **сакраментъ** 'świętości, sakrament';

d) określenia form i elementów nabożeństw oraz świąt, np. **литургія** 'służba boża, msa', **часъ** 'godzina, czas', **часецъ** 'godzinka', **просфоридія**, **просфора** 'przynośnienie, dar', **паракалисъ** 'moleben', **трева** 'ofiara', **жертва** 'ofiara', **палдесатница** 'Piędziesiątnica, Zielone Świątki';

e) nazwy świątyni i jej części, nazwy innych budowli sakralnych, np. **церковъ** 'cerkiew', **катапетазма** 'zasłona', **олтаръ** 'oltarz', **очистилице** 'oltarz', **папертъ** 'przysłup cerkiewny, babiniec', **свѣтына** 'cerkiew, oltarz', **жертвенникъ** 'oltarz', **капище** 'rogąjka swiątynia'; **пастухорѣа** 'domy kaptan[jkie]';

¹ W cytowanych przykładach cerkiewnosłowiańskich nieco upraszcza się pisownię. Natomiast podawane po polsku definicje znaczeń teksemów zachowują pisownię oryginalną, zasługującą wiele osobliwości ówczesnej grafiki polskiej, np. wariantywne oznaczenie spółgłosek **s** / **j** (spowiedź / perfona), **sz** / **ß** (mniszka / przynośnienie), **i** / **y** (kaznodzieja / bogoboyny), rozróżnianie **a** / **á** (oltarz / szata), dodatkowe kreskowanie miękkich **č**, **ž**, **ś** przed **i** (uczyciel, nie[kazitelny]).

² Wszystkie cytowane wyrazy zostały skonfrontowane z danymi poświadczonymi w słownikach języka cerkiewnosłowiańskiego: [3, 10, 11, 12].

f) nazwy przedmiotów liturgicznych, np. **икона**, **кализа** 'kielich', **кубютъ** 'ruśka do chowania Najsww. Sakramentu', **ладангъ** 'kadzidło', **плащеница** 'prześcieradło', **потиръ** 'kielich', **скрижалъ** 'tablica', **трезникъ**;

g) nazwy szat liturgicznych, np. **епендигтъ** 'fartuch', **параминица** 'narlecznik', **подиръ** 'szata kaptan[jka]', **риза** 'szata';

h) wyrazy określające stosunek do wiary i Boga, np. **благодати** 'łaska', **благостына** 'dobrotliwość', **благодѣтелство** 'dobrodziejstwo', **добродѣтель** 'spota', **ѣблажаю** 'dobrodziejstwo czynię', **величаю** 'wielbię', **ѣрыцаюса** 'zapieram się, wymawiam się', **ѣвергаюса** 'zapieram się';

— w tym nazwy osób określające postawy pożytywne z punktu widzenia wartości wiary, np. **боговоленный** 'bogoboyny', **благодатный** 'łaskawy', **благодѣтеленъ** 'łaskawy', **благочебразный** 'uczciwy', **приданный** 'swiątobliwy, święty', **нетлбный** 'nie[kazitelny]', **углашенный** 'roszatek Nauki przyznający, nie chrzczony, ale do chrztu przytąpić mający';

— oraz postawy naganne, np. **беззаконникъ** 'niepota', **не преподаемый** 'nie pobożny', **ненствоъ** 'szalony';

i) nazwy miejsc transcendentalnych, np. **адъ** 'piekło', **рай** 'świat, raj', **царство** 'krolewstwo', **пропасть** 'otchłań, ciemność, przepaść';

j) nazwy określające władzę w Kościele: **свнодъ** 'synod, sobor, zgromadzenie', **сѣборъ** 'zgromadzenie, zebranie';

k) inne wyrazy o nacechowaniu religijnym, np. **ересь** 'herezya', **хѣла** 'bluznierstwo, hanba', **гробъ** 'grob, jama', **мзда** 'zapłata';

II. Odrębną grupę cerkiewizmów tworzą rzeczowniki oznaczające pojęcia abstrakcyjne: **пощыство** 'zdrada, złość', **распра** 'swar, rozguch', **ропотъ** 'narzekanie, szemranie', **скорбъ** 'żałunek, smutek', **скверна** 'zmaza, nieczystość', **совѣсть** 'sumienie, rozum', **страсть** 'męka, cierpienie', **сѣблазынь** 'zgorbienie', **трепетъ** 'strach, bojaźń i inne.

Szczególnie wyraziście prezentują się w tej grupie liczne abstracta o charakterze czynnościowo-rezultatywnym (z rugorystycznie przestrzeganą cerkiewnosłowiańską normą w zakresie graficznej realizacji formantu -je), zapewne nie notuje się wschodniosłowiańskiego wariantu -je), por. **вденіе**, **ванстаніе**, **величаніе**, **вндѣніе**, **вѣдѣбженіе**, **вѣзнесеніе**, **вѣскресеніе**, **дєрзновеніе**, **злостраданіе**, **заввеніе**, **завѣщаніе**, **зиданіе**, **каленіе**, **лобзаніе**, **медленіе**, **пльвеніе**.

III. Analiza hasel słownika ujawniła również obecność słownictwa bytowego, należącego do różnych zakresów tematycznych i rejestrow stylistycznych. Swoją reprezentację znalazła tu leksyka z kręgu terminologii:

a) zawodowej (głównie nazwy zawodów, funkcji, stanowisk), np. **здатель** 'budowniczy, robotnik' (**здаттель** 'ts; gamcarz' [10, s. 199]), **казатель** 'uczyciel' (**казатель** 'nauczyciel; kaznodzieja' [10, s. 241]), **милотаръ** 'kusnierz' (**мелотаръ**, **милотарь** 'ts' [11, П/1/1, s. 127, 139]), **палчникъ** 'szubienicznik, kát' (**палчникъ** 'pilnujący porządku w mieście, chodzący z kijem, pałką' [10, s.

405]), **прегѣдникъ** 'sztorcista, dudarż' (**прегѣдникъ** 'ts' [11, II/2/1, s. 1627]), **пѣстѣнъ** 'dzieci wodzący, inspektor' (**пѣстѣнъ** 'oriekum, wychowawca' [10, s. 530]), **слононачальникъ** 'przełożony nad słoniami' (**слононачальникъ** 'ts' [10, s. 618]), **сопецъ** 'surmacz, kornieciста' (**сопецъ** 'ts' [10, s. 539]), **усмаръ** 'gąbzarż' (**усмаръ** 'kusnierż, szewc' [10, s. 761]),

b) odrębną grupę tworzą nazwy osobowych nosicieli cech, służące do bezpośredniej charakterystyki, połączonej nieraz z oceną emocywno-wartościującą, np. **небрежникъ** 'niedbały, niechluiа', **навадникъ** 'zwádca' (**навадникъ** 'oszczersca' [11, II/1/1, s. 267]), **ласкатель** 'rochlebsca' (**ласкатель** 'ts' [10, s. 279]), **швѣтлословець** 'wymowny, łgárż' (**швѣтлословець** 'ts' [10, s. 369]).

Według powyższego modelu utworzone zostały również niepoświadzone w źródłach formacje: **лалатель** 'szczekacz' (**лалати** 'oczerniać' [10, s. 279]), **рѣбниценосецъ** 'obarpniec, szubrawiec' (**рѣбнице** 'stara, zniszczona odzież' [10, s. 558]), [11, III/1/1, s. 182]).

W przypadku niektórych spośród analizowanych cerkiewizmów trudno się oprzeć wrażeniu, że powstały one w wyniku świadomej modyfikacji wyrazów ruskich przez nałożenie na nie charakterystycznych cech języka cerkiewnosłowiańskiego. Tak można tłumaczyć obecność w słowniku m. in. leksemu **расть** 'lichwa', występującego obocznie do wschodniosłowiańskiego **рость** 'ts' (zastąpienie inicjalnego *ro-* przez *ra-*) bądź przysłówka **съпреди** 'z przodu' (substytucja pełnogłosowego *-ere-* przez *-re-*). Należy zaznaczyć, że cerkiewizujące modyfikacje leksemów ruskich, jak też polskich pojawiają się już w słowniku Beryndy. Leksykograf supraski przeważnie je przejmując, równocześnie jednak sam dokonuje takich zabiegów, o czym świadczy np. obecność w jego słowniku dwóch odrębnych haseł **рость** 'lichwa' i **расть** 'ts', podczas gdy u Beryndy notuje się jedynie **рость**.

Kilka grup kategoryalnych reprezentuje poświadzone w Leksykonie **словничество руские**. Jest to leksyka:

b) medyczna (głównie nazwy chorób): **френчѣга** 'francujka choroba', **огница** 'gorączka', **жегавѣца** 'gorączka';

c) botaniczna (nazwy flory, fauny), np. **пилюкъ** 'kamia', **пионикъ** 'kot morski', **ралека** 'jářzábek, kuropatwa' (**ралеь** 'kuropatwa' [11, 3/1/1, s. 229]), **Ѡдоуѣ** 'dudek';

d) nazwy zawodów, zajęć: **грамотникъ** 'bakalarż', **иконникъ** 'malarż', **ковачъ** 'kował, kotlarż', **тисаръ** 'stolarż', **звѣжчикъ** 'woźnica', **Ѡзогатай**, **Ѡознакъ** 'woźnica, wozowik';

e) na szczególną uwagę zasługuje fakt, że leksykograf nie stronil również od umieszczania w rejestrze hasłowym słownictwa nacechowanego stylistycznie, potoczego, np. **тринѣхъ** 'zołádek, brzuch', (leksem o tym samym znaczeniu zachował się we współczesnym języku białoruskim, w TSBM [13, 5, s. 529] notowany jest z kwalifikatorem potocznym), **высокотѣпцѣ** 'pantofle'.

Obraz słownictwa udokumentowanego w supraskim słowniku byłby niepełny bez krótkiej wzmianki o obecności w jego części «cerkiewnosłowiańskiej» **лексемów o genezie polskiej**. Jak wiadomo z badań historyków białoruszczyzny [7, 8, 1, s. 11–22], skutkiem postępującej w XVI wieku infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego był wzrost pożyczek polskich, które stanowiły największą grupę wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego (przed latinizacjami i germanizacjami). Zwiększenie wpływów polskich obserwowane jest szczególnie po unii lubelskiej (1569), po tym okresie notuje się coraz silniejsze nasycanie różnych gatunków tekstów polonizmami. Bez trudu przenikają one również do literatury religijnej, zwłaszcza unickiej, czerpiącej obficie z wzorów i źródeł polskich.

Oto kilka przykładów pożyczek polskich zaświadczonych w charakterze wyrazów hasłowych słownika supraskiego. Wszystkie zostały odnotowane przez historyków języka białoruskiego jako wcześniejsze zapożyczenia [por. prace 5, 7, 9]: **катехумень** 'gotujący Ję do chrztu', **пекло**, **сакраментъ** 'świętości, sakrament' [7, s. 292; 9 (31), s. 41]; wyraz poświadczony od XVII w. [5], **поппа** 'buta, pycha' [7, s. 252], **сонмъ** 'zgromádenie' [7, s. 295; 9 (31), s. 189], **вельможа** 'wielmożny, silny' [7, s. 59].

Analogicznie do zabiegów stosowanych w odniesieniu do leksyki ruskiej słownik dokumentuje przykłady formalnej modyfikacji polonizmów, mającej na celu ich cerkiewizację, np. **скрань** 'policzek' (niepełnogłosowe *ses-ra-* w miejscu przestawkowego *-ro-* [9 (31), s. 375]), **твержа** 'wieża' (substytucja dz za pomocą z, będącego ruskim refleksem *dj).

Odrębnym zagadnieniem, które zasługuje na osobną analizę, a w tym miejscu zostanie jedynie zasygnalizowane, jest objaśniająca część słownika. Może ona stanowić interesujące źródło badań nad polszczyzną regionalną XVII–XVIII wieku, na co zwrócił uwagę W. Witkowski [6, s. 209–213] w artykule poświęconym słownictwu polskiemu Leksykonu. Oprócz archaizmów, regionalizmów, Leksykon utrwalil bowiem sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczyzny nasyconej cechami gwarowymi ukraińskimi bądź białoruskimi. Część pożyczek ruskich znana była badaczom polszczyzny jedynie z tekstów późniejszych, głównie XIX wieku, por. badaczom polszczyzny 'nurt', chmara 'półmrok', czerha 'szereg, kolej', kor 'szkarlatyna, kowsz 'konew, czerpak', kruk 'hak', moszka 'muszka', muraszczka 'mrówka', otruta 'trucizna', radno 'gruba tkanina konopna lub lniana', skowroda 'patelnia', świsciodka 'flet', tločno 'owsianka', winnik 'winiarż', źniec 'źniwiarż'.

Znaczna grupa leksemów polskich zaświadczająca wpływ fonetyki ruskiej, np. substytucja zwartego g przez szczelinowe h (w tym w terminach): hangrena, heometrya, zamiana grupy spółgłoskowej *sl* przez *szl*: myszlę, szlubnię. W zakresie morfologii zwraca uwagę duża frekwencja form czasownikowych z końcówką *-am* w I. os. 1. p. w miejscu literackiej końcówki *-ę*, np. patrzam, szarпам, znacząca produktywność iteratywów na *-iwam* zamiast dzisiejszego *-uję*, np. oszukiwam, wypasywam, zanocowywam, zatrzymywam itp. [6, s. 212].